

Migratie naar Gouda

- In de periode 1850-1975 -

Tanja Balkema¹

Historisch migratie-onderzoek mag zich op het moment verheugen in een grote belangstelling. Naar de migratiegeschiedenis van Den Haag, Leiden, Delft, Rotterdam, Overijssel en Haarlem is al uitgebreid onderzoek gedaan en hierover zijn al mooie overzichtswerken verschenen.² De geschiedenis van buitenlandse migratie naar Gouda echter, is helaas nog bijzonder summier aan bod gekomen. Afgezien van het onderzoek van M.C. de Jong naar de toelating van immigranten tijdens de achttiende eeuw en dat van Bart van Zoelen naar de nieuwkomers tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw is er voor wat Gouda betreft echter nog geen gedegen onderzoek naar gedaan³. Ook in de talloze boeken en artikelen die er over de geschiedenis van Gouda zijn verschenen komt de buitenlandse migratie erg weinig aan bod.

In opdracht van enkele Goudse stichtingen, waaronder het Verzetsmuseum Zuid-Holland en de Wetenschapswinkel van de Universiteit van Utrecht is er een kort onderzoek verricht die als een eerste bescheiden aanzet gezien moet worden om de geschiedenis van de migratie vanuit het buitenland naar Gouda vanaf ca. 1850 tot ca. 1975, in kaart te brengen.⁴ Onderstaand artikel geeft een beschrijving van de meest opvallende resultaten van dit onderzoek.* Er is hierin een verdeling gemaakt in drie categorieën immigranten te weten: de arbeidsmigranten tot de Eerste Wereldoorlog, de vluchtelingen vanaf de Eerste Wereldoorlog tot de zeventiger jaren en de na-oorlogse gastarbeiders uit Italië, Spanje, Portugal en Marokko.

Gouda rond 1850

Tijdens de Middeleeuwen was Gouda een belangrijk knooppunt tussen drie waterwegen geweest en had het een bloeiende pottenbakkers en bierindustrie gehad. Later was in Gouda de pijpenindustrie opgezet door een Engelse vluchteling en ontstond er in Gouda een florerende pijpenindustrie. Zo rond 1850 was er vrijwel niets van deze welvaart over. Gouda had nog wel pottenbakkers en pijpenmakers binnen haar muren, maar erg welvarend was het allemaal niet meer.

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw begon de economie zich langzaam te herstellen. Dit nam zijn aanvang in 1853 met de oprichting van de Stearine-Kaarsenfabriek Apollo, die in dat jaar werk gaf aan zestien personen. De fabriek groeide snel en verhuisde in 1859 van de Raam naar een veel groter terrein aan het Buurtje.

De Kaarsenfabriek had in dat jaar al zo'n 105 werknemers in dienst. Het aantal werknemers was drie jaar later gegroeid tot 186. De groei nam zelfs meer toe: in 1869 bijvoorbeeld werkten er 322 mensen. Het bedrijf is in de loop der jaren uitgegroeid van een klein kaarsenfabriekje in 1853 tot een onderdeel van het Britse chemieconcern Uniqema. De kaarsenproductie is enkele jaren geleden afgestoten en door de concurrent Bolsius in Waddinxveen overgenomen.

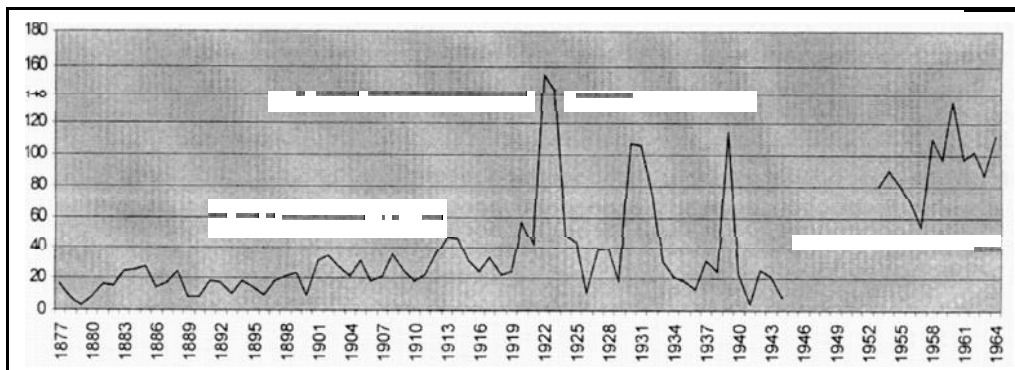
In 1862 startte de NV Machinale Garenspinnerij aan de Turfmarkt met haar productie, wat de werkgelegenheid in de stad wederom deed toenemen. De fabriek gaf in 1864 al werk aan 120 personen. Twee jaar later werkten daar 140 personen.

Niet alleen de werkgelegenheid werd vergroot. De infrastructuur werd ook verbeterd en uitgebreid. Gouda werd nu ook over land verbonden met de rest van Nederland. In 1855 werd de stad aangesloten op het spoorwegennet. Er kwam een treinverbinding tussen Gouda en Utrecht. Een paar decennia later werd Gouda met omliggende plaatsen

verbonden door middel van stoomtramnetten: in 1881 naar Bodegraven en in 1882 naar Oudewater en Schoonhoven.

Alhoewel Gouda zich na 1850 herstelde, bleef het aantal immigranten er laag in de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Het aantal mensen dat zich vanuit het buitenland in Gouda vestigde kwam tijdens de gehele negentiende eeuw in absolute aantallen praktisch niet boven de twintig uit. In procenten uitgedrukt zal dit niet meer dan één procent geweest zijn.

Grafiek 1: Vestiging vanuit het buitenland naar Gouda 1877 - 1964 in absolute aantallen

Bron: verslag van de toestand der Gemeente Gouda 1877 - 1964.

NB: Voor de jaren 1945 t/m 1952 ontbreken de gegevens.

Het aantal buitenlanders dat zich gedurende de gehele negentiende eeuw min of meer permanent in Gouda bevond was ook niet groot; Het besloeg zo ongeveer een procent van de gehele bevolking. Gouda nam hiermee geen uitzonderingspositie in. In de rest van Holland waren de cijfers vergelijkbaar. De groep buitenlanders bestond voornamelijk uit een vrij vaste kern Duitsers en Belgen. Daarnaast woonde er ook een enkele Zwitser, Italiaan en Fransman in Gouda.

Tabel 1: Aantallen inwoners die in het buitenland geboren zijn

jaar	aantal geboren in buitenland	totaal aantal inwoners	percentage in buitenland geboren
1849	171	13.788	1,24
1859	157	14.834	1,06
1869	129	15.861	0,81

Bron: volkstellingen 1849, 1859 en 1869.

De Goudse horeca

De 'Goudse' buitenlanders waren in die tijd werkzaam in een breed scala van beroepen, waarbij een drietal categorieën er echter uitsprong, te weten: de winkeliers en winkel-personeel, het huishoudelijk personeel en als derde de horeca. Aan deze laatste categorie bestond aan het einde van de negentiende eeuw tot ongeveer de jaren 30 van de twintigste eeuw in Nederland een structureel tekort. Voor het werk in deze sector werden dan ook jarenlang veel buitenlanders aangetrokken, voornamelijk Duitsers en Belgen.¶ Peters, uitbater van *Hotel de Zalm* aan het einde van de negentiende eeuw, nam

in 1878 de Belgische mejuffrouw Lafeber aan als dienstbode. Later kwamen daar nog meer Duitse dienstbodes alsmede Duitse kelners in dienst. Een ander bekend hotel omstreeks die tijd was *Hotel la Station*. Dit hotel lag, zoals de naam al doet vermoeden, tegenover het station aan de Crabethstraat 66. Het is vlak voor de Tweede Wereldoorlog afgebroken en op de plek waar het eens stond bouwde de Goudse *Verzekeringen* haar nieuwe pand. Ook dit hotel nam Duitse kelners en ook Duitse koks in dienst.

Hotel la Station.

De horeca betrok niet alleen bedienend personeel en koks uit het buitenland, ook de muziek die sfeer moest scheppen in de verschillende etablissementen werd in veel gevallen verzorgd door buitenlanders. In praktisch alle Hollandse steden zien we aan het einde van de negentiende eeuw groepen muzikanten uit Duitsland, Italië, Hongarije en Roemenië.

In Gouda waren het, voor zover viel na te gaan, voornamelijk Duitsers die in de verschillende horecagelegenheden optraden. In 1882 zien we al een Duitse pianist en in 1886 een Duitse muzikant die ging spelen in Het *Rode Hert*. Voor wat deze horecagelegenheid betreft bleef het niet bij die ene Duitser. In het bevolkingsregister uit die tijd staat een flink aantal Duitse muzikanten ingeschreven, waaronder zes die in 1887 in Het *Rode Hert* gaan spelen. Wessels en Oostrom, in die tijd logementhouders in de Keizerstraat, namen ook een stuk of zes muzikanten uit Duitsland in dienst op de 15^e augustus van dat jaar. Een van deze muzikanten was de 21-jarige Wilhelm Grunder uit Xanten. Deze trouwde al vrij snel met de Goudse Jansje Hazebroek. Het lijkt erop dat hij hierna de intentie had zich permanent in Gouda te vestigen. In 1892 staat hij namelijk als eigenaar van *Het Rode Hert* geregistreerd. Soms werd de horeca als dekmantel gebruikt voor andere doeleinden. Zo werd in 1895 in een bierhuis aan de Veerstaal illegaal prostitutie bedreven met in de hoofdrol Maria Muller, wier echtgenoot, Theodor Günther, eveneens vanwege onzedelijke praktijken met de politie in aanraking kwam.*

Winkeliers en *andere* kleine zelfstandigen

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw zaten de meeste Belgen en Duitsers in de winkeliers- en mode-branche. We zien zowel winkelbedienenden en -juffrouwen als zelfstandig ondernemers onder hen. In 1859 bijvoorbeeld vestigde de familie Weck uit Hannover zich in Gouda." Deze familie bestond uit ongeveer 20 personen, inclusief zwagers, broers en drie dienstbodes.

Hermann Weck, het hoofd van het gezin, had met zijn neef/compagnon een winkel in manufacturen onder de naam Firma *Weck en Jürgens* aan de Markt 152.

Vanaf ongeveer 1880 kwam er in Nederland een doorbraak van de confectie die verkocht werd via grootwinkelbedrijven." Meer en meer Duitse ondernemers die gespecialiseerd waren in confectie, vestigden zich in Nederland. Rond 1920 was het merendeel van de onder-

ANTON WECK, Horlogemaker, Markt A 91, GOUDA;
 Steeds voorhanden eene ruime sortering
 GOUDEN- EN ZILVEREN HORLOGES EN REMONTOIRS,
 KLOKKEN, REGULATEURS, WEKKERS ENZ.
 Verder eene groote Collectie
 THERMOMETERS en BAROMETERS,
 BRILLEN, PINCE-NEZ en andere optische artikelen.
 Reparatiën van Uurwerken Brillen, Pince-nez enz. spoedig en solide.

Anton Weck, een van de zonen van Hermann Weck, opende later een *horlogezaak aan de Markt* zoals blijkt uit een *advertentie* in het adressenboek van 1886 (SAHM)

nemers in deze branche Duits. Deze Duitse ondernemers, die overigens voor het overgrote deel rooms-katholiek waren, kwamen vrijwel allemaal uit Westfalen. Bekende families waren onder meer Dreesmann, Brenninkmeijer, Hirsch, Lampe, Voss en Hunkemüller.

De familie *Bahlmann* uit *Dinklage*

Als voorlopers van de Duitse modegiganten kunnen Sinkel en Bahlmann gezien worden. Beiden openden hun eerste winkel in Amsterdam. Over de familie Bahlmann is weinig bekend. De eerste Bahlmann in Nederland was waarschijnlijk Bernardus J.J.F. Bahlmann die in 1800 geboren is te Dinklage. In 1821 startte hij zijn onderneming aan de Nieuwendijk te Amsterdam. In 1882 waren er tien Bahlmann-winkels in Nederland. Het is onbekend of de eigenaren van de verschillende winkels familie van elkaar waren. Het enige wat men zeker weet is dat de winkel in Arnhem gedreven werd door een zwager van Bernardus Bahlmann. In april 1869 nam de 23-jarige Franz Bahlmann uit Dinklage de textielzaak aan de Markt te Gouda over van de familie Meijer, zelf ook Duitse immigranten.¹¹ Wat de relatie van deze Franz Bahlmann was met Bernardus Bahlmann is niet bekend, maar het is heel waarschijnlijk dat ze familie waren aangezien ze in dezelfde plaats geboren zijn. De firma Bahlmann in Gouda verkocht allerlei soorten textiel en in een naastgelegen pand confectie. Franz Bahlmann is tot 1906 in Gouda gebleven en is toen met zijn vrouw naar haar geboorteplaats Roermond verhuisd.

BAHLMANN & Cie.
van af MAANDAG tot DONDERDAG
GROOTE OPRUIMING
TOT VEEL VERMINDERDE PRIJZEN VAN ALLE
NAJAARS-ARTIKELEN,
MANTELS, COSTUMES, DOEKEN, JAPONSTOFFEN
en vele WITTE GOEDEREN
Eene groote partij diverse L A P P EN.

Het modehuis *Bahlmann* is ongeveer 120 jaren in Gouda gebleven. Aan het einde van de twintigste eeuw is het naar de Lange Tiendeweg 50 verhuisd en later overgenomen door de modezaak *Kuijt exclusive*. In het dienstbo-deregister waarin inwonend personeel werd ingeschreven kunnen we zien dat er in de winkel van Bahlmann in de negentiende

bron: Goudsche Courant 7 februari 1872.

en aan het begin van de twintigste eeuw een aantal Duitsers werkten. Er waren daarnaast ook Belgische immigranten die daar een baan vonden. In 1909 bijvoorbeeld, werd de Belgische mejuffrouw Dumoulin er in dienst genomen.

Belgische strohoedenmakers uit de *Jekervallei*

Een markante groep Belgische middenstanders aan het einde van de negentiende eeuw was de groep strohoedenmakers uit de Jekervallei. Vanaf de Middeleeuwen tot de Eerste Wereldoorlog leefde een groot deel van de bevolking in deze vallei bij Luik van de strohoedenproductie. In het gebied langs de rivier de Jeker zorgde de mergelachtige grond voor stro van goede kwaliteit: sterk, soepel en glanzend. In de herfst werd de stro geoogst, in de winter vlochten de vrouwen de hoeden. In de lente trokken de mannen het land in om de strohoeden te verkopen. Vanaf het begin van de achttiende eeuw werden deze hoeden ook buiten België verkocht. In de grote Europese steden, zoals bijvoorbeeld in Londen, raakten ze erg in trek. Henri Corbusier uit Wonck opende daar een hoedenwinkel." Aan het strand van Scheveningen werden deze populaire hoeden ook veel gedragen. Men kon ze kopen bij winkels van Belgische strohoedenmakers zoals die van de familie Colson aan de Korte Poten in Den Haag.

Er is over deze groep is jammer genoeg nog niet zo veel bekend als over de Westfaalse textielondernemers. Voor wat de 'Goudse' strohoedenmakers betreft zijn er in ieder

geval toch al enkele feiten boven tafel gekomen. Zo blijkt uit de studie van Bart van Zoelen dat er in 1830 ene Adam Mathot, een strohoedenmaker uit Bassenge, met zijn familie aan de Tiendeweg 49 in Gouda woonde. Hij was gehuwd met de Groningse Maria Simons. Op 3 mei 1853 stierf hij op de leeftijd van 80 jaar. Zijn vrouw was hem een paar jaren eerder voorgegaan. Zijn dochter Maria stierf een paar dagen na hem. In 1859 kwam een andere Adam Mathot met zijn familie naar Gouda. Deze Adam Mathot was een Belg van de zogenaamde derde generatie, dat wil zeggen dat zijn grootvader in België was geboren, maar zijn vader en hij in Nederland. Deze tweede Adam Mathot werd in 1826 geboren in Amersfoort. Zijn vader Bernardus die bij hem inwoonde, was geboren in Gouda. Het is niet moeilijk te bedenken wat deze Adam Mathot ertoe bracht zich in Gouda te vestigen met een hoedenmakerij. Zijn vader was er geboren en zijn oom Henricus Mathot die een paar maanden eerder was overleden had al een hoedenwinkel gehad aan de Tiendeweg. Deze tweede familie Adam Mathot opende een hoedenwinkel aan de Markt, maar vertrok een aantal jaren later naar Utrecht waar ze al eerder gewoond hadden.

Het lijkt erop dat de Belgische strohoedenmakers niet alleen uit dezelfde streek kwamen maar ook tot dezelfde familie behoorden. Omstreeks 1840 vestigde een Nicolaas Mathot, die in 1807 in Bassenge was geboren, zich in Gouda, eveneens aan de Markt. Hij trouwde met Dorothea Brand uit Boskoop die al in 1841 overleed. Vier jaar later hertrouwde hij met Pieterella Verbeij. Het echtpaar kreeg drie kinderen. Tien jaar later was echter zijn hele familie overleden. Zijn kinderen hebben alledrie het vijfde levensjaar niet gehaald. In 1855 trouwde Nicolas Mathot voor de derde maal. Zijn laatste echtgenote was Maria Veerman uit Breda. Uit dit huwelijk zijn vier dochters geboren waarvan er twee stierven voordat ze twee jaar oud waren. De jongste dochter van Nicolas is later ook hoedenmaakster geworden. Nicolaas Mathot is in 1877 te Gouda overleden. In 1858 trouwde Gerard Fraikin, een andere strohoedenmaker uit Bassenge, met Catharina Kabel uit Gouda. Het echtpaar Fraikin ging in eerste instantie wederom in Bassenge wonen. Net als alle andere strohoedenmakersfamilies zullen ze 's winters het stro hebben geprepareerd voor de hoedenproductie. De hoeden werden dan 's zomers gemaakt waarna Gerard Fraikin eropuit trok om ze af te zetten. Uit allerlei bronnen kunnen we concluderen dat hij dat in Gouda deed, naar alle waarschijnlijkheid via een winkel van een van zijn familieleden. Uit notulen van het kerkkoor van de katholieke kerk is gebleken dat hij vanaf 1859 lid was van dit koor. Omstreeks 1863 vestigde Gerard Fraikin zich met zijn vrouw en de twee dochters die inmiddels waren geboren, in Gouda. De familie ging wonen aan de Lange Groenendaal en is voorgoed in Gouda gebleven. In Gouda werden nog zes kinderen, waaronder twee zonen, geboren. Vier van deze kinderen hebben hun vierde levensjaar niet gehaald.

Gerard Fraikin ging hier wederom als strohoedenmaker aan het werk. Het zal voor hem niet moeilijk geweest zijn werk te vinden. Zijn schoonvader Huibertus Kabel was al strohoedenfabrikant in Gouda. Deze Huibertus Kabel was op zijn beurt weer de schoon-

De ondergetoekende heeft de eer **UEd. mode**
te deelen dat hij zijne affaire in

STROHOEDEN en MODES

verplaatst heeft van de' **WIJDSTBAAT, A 42,**
naar de **LANGE TIENDE WEG, D 80,**
naast de Stalling van den Heer **EBBEFELD.**

Zich vleijende, om door **eene nette en solide**
bediening veler **begunstigiaz** te verkrijgen, heeft
hij de eer te zijn

UEd. Du. Dinaar,
Tr. H. KABEL

Behalve *Mathot* en Fraihin was Kabel ook een bekende naam van Goudse strohoedenmakers in de negentiende eeuw. Catherina Kabel, dochter van *Huibertus Kabel* trouwde met *Gerard Fraikin*. Een van haar broers was ook *strohoedenmaker*. Uit bovenstaande advertentie in de *Goudsche Courant* van 29 januari 1882, blijkt dat deze in januari 1882 zijn winkel naar de Tiendeweg verhuisde. Eerder hadden *Adam Mathot* en *Henricus Mathot*, die beiden overigens familie van hem waren, duur ook al een winkel in strohoeden gehad.

zoon van de eerste Adam Mathot die in het begin van de negentiende eeuw naar Gouda was gekomen. Het blijkt dus dat de familie Fraikin ook tot de 'Mathot-clan' behoorde. Deze clan vestigde zich ook in andere plaatsen in Nederland. Ze hebben in ieder geval in Utrecht en Amersfoort gewoond.

De Italiaanse schoorsteenveger uit *Albogno*

Hoewel er in Gouda waarschijnlijk slechts een paar Italiaanse en Zwitserse schoorsteenvegers verbleven in de negentiende eeuw, is het toch de moeite waard om hier aandacht aan te besteden omdat de Italiaanse en Zwitserse schoorsteenvegers een opvallende groep vormden in Holland in die tijd. Vanaf de zeventiende eeuw trokken deze, vaak erg jonge, mannen, die voornamelijk uit de streek Piemonte in Italië kwamen, naar Nederland om aan het werk te gaan als schoorsteenvegersknecht of om een schoorsteenvegersbedrijfje op te zetten. Gedurende de twee eeuwen daarna deden ze goede zaken. Voor het opzetten van een bedrijf was niet veel geld nodig en ze hadden de beschikking over goedkope arbeidskrachten, veelal uit de eigen geboortestreek.

De Nederlanders zelf hadden weinig ervaring in deze branche omdat er nog maar weinig huizen waren met een stenen schoorsteen.¹³ In Den Haag bevond zich in 1881 het schoorsteenvegersbedrijf van de derde generatie Andreoli's in de Zuilingstraat. In Haarlem en in Amsterdam was Andreoli ook een bekende naam in het circuit van schoorsteenvegers. Deze families kwamen oorspronkelijk uit Albogno, een plaatsje in de streek Piemonte. In het bevolkingsregister van Gouda schreef zich op 16 februari 1878 ook een Andreoli uit Albogno in. Dit was de 24-jarige Jacobus Julius. Hij begon een schoorsteenvegersbedrijfje in de Spieringstraat op nummer 24. Jammer genoeg komen we verder niets meer te weten over deze Andreoli want na 1885, toen hij verhuisde naar nummer 50, vinden we zijn naam niet meer terug in het bevolkingsregister.

Huishoudelijk personeel

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw groeide de middenstandsklasse in Nederland en daardoor nam de vraag naar huishoudelijk personeel toe. In de periode vanaf 1848 gingen de meeste migranten die naar Holland kwamen dan ook in deze sector, voornamelijk als dienstbode, aan het werk.¹⁴ De buitenlandse dienstbodes die in Nederland werkten kwamen voornamelijk uit Duitsland en België.

Duitse dienstbodes

Na de Eerste Wereldoorlog trad in het buitenland en dan met name in Duitsland een periode van economische recessie in. Doordat de oorlog Duitsland zeer veel geld gekost had en het land na de oorlog hoge herstellkosten aan andere landen moest voldoen, was de financiële situatie allerbelabberdst. De Duitse mark was bijna niets meer waard en de werkloosheid was zeer hoog. Nederland was neutraal gebleven tijdens de oorlog en stond er daardoor in economische zin een stuk beter voor. De Nederlandse gulden stond hoog. Vele Duitse meisjes trokken naar Nederland met de droom om als dienstbode genoeg van deze waardevolle guldens te verdienen om daarna rijk terug te keren naar hun geboorteplaats. De meeste Duitse meisjes kwamen terecht in de Randstad en in het Gooi. Alleen al in Bussum waren eind 1922 niet minder dan 427 Duitse dienstbodes aan het werk.¹⁵ Barbara Henkes spreekt van 'een ware invasie' of een 'emigratiekoorts die uitbrak' als ze het heeft over de aantallen dienstbodes die zo rond 1922 naar ons land kwamen. In de dagbladen van die tijd kom je ook dergelijke termen regelmatig tegen. De meeste Duitse dienstbodes kwamen aan hun werkadres via persoonlijke netwerken, via familieleden of vrienden die al in Nederland werkten of gewerkt hadden bijvoorbeeld. Er stonden ook regelmatig advertenties in de krant, zowel in Nederland als in Duitsland.

Om een en ander in goede banen te leiden, gingen veel arbeidsbeurzen in Nederland een samenwerking aan met de Nederlandse arbeidsbeurs in Oberhausen. Ook de Goudse arbeidsbeurs sloot zich hierbij aan. De Haagse afdeling van de Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen opende in 1920 het Bureau voor Duits Huispersoneel. Er waren echter ook bemiddelingsdiensten van twijfelachtige reputatie. Zo was er een landbouwer in Bergambacht die tussen Duitse dienstbodes en Nederlandse werkgeefsters bemiddelde.” Dit bracht volgens de Arbeidsbeurs te Gouda ‘risico’s en

onnodige kosten met zich mee. Mensen die verzekerd wilden zijn van een goede dienstbode deden er beter aan de belangeloze bemiddeling van de Arbeidsbeurs in te schakelen.¹⁷ Eenmaal in Nederland aangekomen, werden de meisjes in de grotere plaatsen en in de grensplaatsen opgewacht door zogenaamde stationsdames die hen de weg naar hun werkgeefster wees. Zo waren er stationsdames aan het werk in ondermeer Utrecht, Den Haag en Rotterdam, maar ook in Arnhem en Nieuweschans. Als ze dan bij de werkgeefster aangeland waren, kregen de nieuw gearriveerde dienstbodes in de meeste gevallen bezoek van een lid van één van de verschillende Duitse verenigingen die actief waren in Nederland. Zo waren er bijvoorbeeld de *Marthavereniging*, het *Deutscher Verband der Jugendbünde für Entschiedenenes Christentum*, en de *Union*.

De verschillende kerken die in ons land al actief waren om de ‘Duitsers in diaspora’ voor kerk en vaderland te behouden, richtten een speciale afdeling op die zich om de Duitse dienstbodes bekommerde. Een van de oudste Duitse kerkgemeenten was de *Deutsche* Evangelische Gemeinde in Den Haag. Later werd er ook één in Rotterdam opgericht. Er werden allerlei gezellige bijeenkomsten en cursussen voor de meisjes georganiseerd. In november 1923, toen de Rentemark werd geïntroduceerd in Duitsland, was het afgelopen met de grootschalige komst van Duitse dienstbodes naar Nederland en vond er zelfs een massale terugkeer naar Duitsland plaats.* Naar een kleine stad als Gouda kwamen ook Duitse meisjes en vrouwen om als dienstbode aan het werk te gaan. In de negentiende eeuw waren het er nog maar weinig. In 1860 stond er slechts één geregistreerd in het dienstbodenregister van Gouda. Dit was een zekere Maria Cramieg uit Nassau - Brandenburg. In het register van gevestigden van 1881 treffen we drie Duitse dienstbodes aan: mejuffrouw Heijkamp uit Leer en de dames Spies en Ketz uit Kleef. In 1883 vinden we Johanna Wamminck uit Nordhorn die aan de Hoge Gouwe werkzaam is. Het jaar daarop werkte mejuffrouw Abel uit Lindhorst aan de Westhaven 155. In 1885 vestigde mejuffrouw Knapp uit Koblenz zich in Gouda. Zij ging aan het werk bij een touwspinner. Twee jaar later kwamen er twee dames uit Nordhorn in Gouda aan die beiden een adres vonden aan de Oosthaven. In 1893 kwam er een dienstbode uit Düsseldorf naar Gouda, een jaar later gevolgd door twee dames uit Bremen.

Het aantal Duitse dienstbodes dat in Gouda aan het werk was, bleef tot de periode vlak na de Eerste Wereldoorlog, net als in de rest van Nederland, laag. Vanaf begin twintiger jaren nam het aantal Duitse meisjes dat naar Gouda trok om als dienstbode te werken toe. Deze toename is duidelijk te zien in de grafiek op de volgende bladzijde.

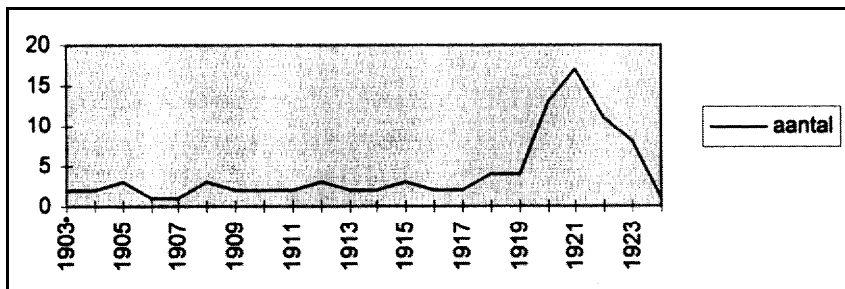
Na 1923 kwamen er echter niet veel Duitse meisjes meer naar Gouda. In Het Verslag van de *Toestand der Gemeente* Gouda van 1924 valt te lezen dat men ‘eerder van een uittocht dan van een intocht van Duitse dienstbodes’ kon spreken. Er kwamen nog ‘geregeld werkgeefstersaanvragen binnen bij de Goudse Arbeidsbeurs, maar slechts een enkele maal kon men in samenwerking met de Nederlandse Arbeidsbeurs in Oberhausen nog tot plaatsing overgaan.’

DIENSTBODE.

Bij eene kleine deftige familie wordt tegen A u g u s t u s verlangd, eene nette zindelijke DIENSTBODE, die eene burgerpot kan koken, en niet onbedreven is in het opdoen der drooge wasch. Adm in persoon op de Oosthaven te Gouda wijk B n°. 74 of met franco brieven onder letter D. E. bij den Boekhandelaar P. C. MAAS aldaar.

Bron: *Goudsche Courant* 10 juni 1872.

Grafiek 2: Duitse dienstboden in Gouda¹⁹.

Bron: Diens tbodenregister 1900-1920.

De huizen waar de dienstbodes in Gouda aan het werk gingen, waren voor het overgrote deel te vinden in de binnenstad langs de Singels, vaak waren het de mooiere grachtenpanden. De werkgevers hadden, voor zover na te gaan, niet allemaal een vergelijkbare status. De volgende beroepen staan vermeld: gemeentesecretaris, fotograaf, hotelhouder, apotheker, winkelier, kantoorbediende, tabaksfabrikant en barbier. Er was ook een dienstbode uit Duitsland werkzaam in het Israëlitisch Oude Mannen- en Vrouwenhuis. Uit het dienstbodenregister blijkt dat de Duitse dienstbodes die in Gouda werkten uit vijf deelstaten afkomstig waren. Er waren dienstbodes uit Pruisen-Brandenburg, Saksen, Nedersaksen en Baden-Wurtemberg. Maar de meesten kwamen toch wel uit Noordrijn-Westfalen en dan met name uit het Roergebied.

Belgische dienstbodes

Een andere grotere groep buitenlandse dienstbodes in Gouda werd gevormd door Belgische dienstbodes. Een studie van deze groep, vergelijkbaar met het werk van Barbara Henkes voor de Duitse dienstbodes, ontbreekt vooralsnog. In 1858 stond in het Goudse bevolkingsregister ene Maria Natalia uit Gent als dienstbode aan de Hoogstraat 123 geregistreerd. Maria Cibilia Fraikin, geboren in **1862** te Bassenge, dochter van strohoedenmaker Gerard Fraikin en achterkleindochter van de eerste Adam Mathot uit Bassenge, werkte, voordat zij in 1896 trouwde met de Goudse schilder Joseph Vergeer, een paar jaren als dienstbode. Van 1908 tot en met 1909 werkte mejuffrouw Kurvers uit Antwerpen bij een Goudse familie. Van 1908 tot 1910 stond een zekere mejuffrouw Umans uit Hamont (ten westen van Weert aan de Nederlandse grens) geregistreerd in het dienstbodenregister. Waar deze laatste twee dienstbodes werkten staat helaas niet vermeld, Bij anderen staat dit weer wel vermeld: In 1915 werkte mejuffrouw Weenen uit Hasselt aan de Westhaven nummer 15 bij een apotheker en in 1919 werkte mejuffrouw Prins ook uit Hasselt aan de Kleiweg nummer 3 bij een gemeente-ambtenaar. In 1920 was mejuffrouw Cootmans uit Berchem (bij Antwerpen) aan de Turfmarkt 116 in dienst bij een gepensioneerde kolonel Infanterie en mejuffrouw de Ridder uit Antwerpen in ditzelfde jaar aan de Fluwelensingel 10 bij een banketbakker.

Vluchtelingen 1914 - 1973

Behalve arbeidsmigranten kwamen er sinds de Middeleeuwen ook vluchtelingen naar Nederland. In de vroegmoderne tijd waren het de Vlamingen en Engelsen die voor de geloofsvervolgung in hun land op de vlucht sloegen en in Nederland een veilig onderkomen zochten. In de negentiende eeuw kwamen er nauwelijks vluchtelingen naar Nederland. Pas met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kreeg Nederland weer met een grote vluchtelingenstroom te maken.

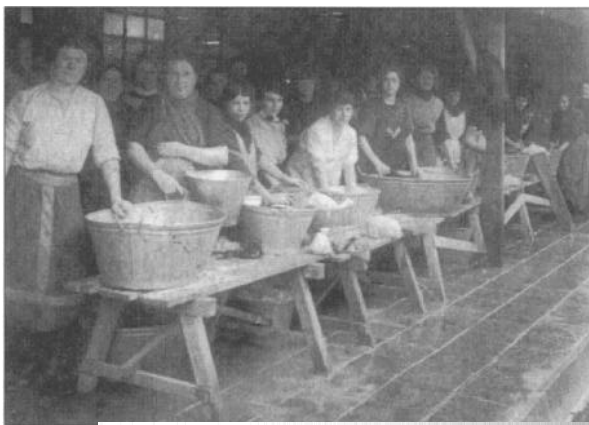
Belgische vluchtelingen

Op 4 augustus 1914 vielen Duitse troepen België binnen. Er volgde een zeer bloedige strijd, met zeer veel burgerslachtoffers. Vanaf 10 oktober 1914 was praktisch geheel België bezet door de Duitsers. Vele inwoners ontvluchtten het land. Alleen al uit Antwerpen waren dit er ongeveer een half miljoen. Honderdduizenden van hen zochten bescherming in Nederland. Bij Koninklijk Besluit van 19 14 werd een Centraal Vluchtelingencomité opgericht. Op verscheidene plaatsen in Nederland kwamen tijdelijke vluchttoorden om de Belgen onder te brengen. Later bleven er vier permanente over, te weten: Nunspeet, Uden, Ede en Gouda.²⁰ De vele Belgische vluchtelingen (voornamelijk uit Antwerpen en Mechelen) die in Gouda geplaatst werden, kwamen in eerste instantie via Rotterdam. Op 5 oktober 1914 werd vanuit een Rotterdams hotel de eerste groep van 500 man op de trein naar Gouda gezet. Na de belegering van Antwerpen kwamen er op 9 oktober 1914 zo'n 150 bij. Ze werden in eerste instantie gehuisvest in het gebouw van sociëteit 'Ons Genoegen' aan de Boeiekade, in 'de Reünie' aan de Oosthaven 17, de concertzaal van de Katholieke sociëteit en bij particulieren.

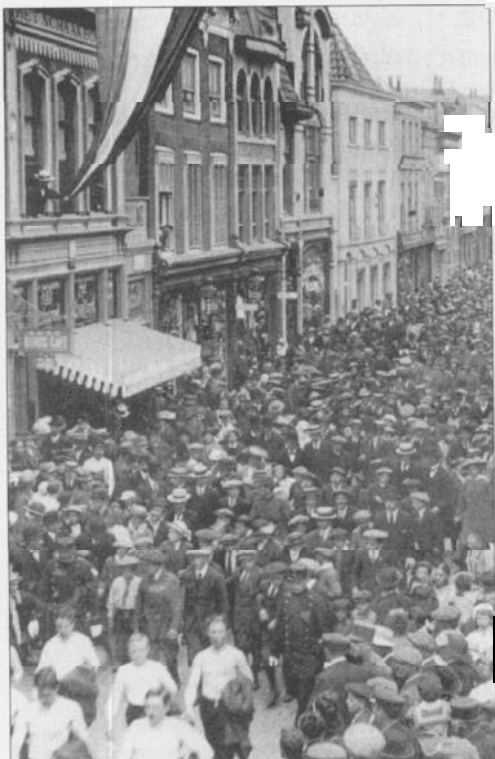
Er werd ook een vluchtelingenkamp ingericht in de kaaspakhuizen van de firma Van Eijk aan de Kattensingel, waar 200 mensen in gehuisvest werden. De volksgaarkeuken *Hoffmans* Stichting verstreekte veel maaltijden aan hen.²¹ In de kassen van de bloemenkwekerij van de firma Steensma werden ook vluchtelingen ondergebracht. Deze kassen bevonden zich aan de Graaf Florisweg op de plek waar nu de basisschool voor anderstaligen gehuisvest is, dat is ter hoogte van de huidige Gravin Beatrixstraat. Op de laatste twee lokaties werd het permanente vluchtoord Gouda ingericht.

Het enorme aantal Belgische vluchtelingen dat in 1914 Nederland overspoelde was nauwelijks te overzien, maar toen in 19 15 velen terug gingen naar hun oude woonplaats werd de situatie in de diverse kampen in Nederland overzichtelijker. Toch bleef het aantal vluchtelingen gedurende de oorlog aanzienlijk. In april 19 15 verbleven er bijna 2000 mensen in vluchtoord Gouda. Van *degenen* die vanaf 1915 in het vluchtoord verbleven, werd een lijst aangelegd en bijgehouden.

Het vluchtoord was een waar Belgisch dorp. De vluchtelingen woonden in eerste instantie in de kassen die voor hun verblijf werden ingericht. Deze kassen kregen namen als 'Antwerpen', 'Oostende' en 'Merkelen'. Later werden er met steun van de *Society of Friends War Victims Relief Committee* te Londen demontabele huisjes gebouwd door de vluchtelingen zelf. In het begin woonden de Belgen daar gratis, later wilde de *Society of Friends* huur ontvangen van de Belgische gezinnen die een zelfstandig inkomen hadden. Er heersten strenge regels in het opvangkamp. Zo mochten de bewoners bijvoorbeeld de stad niet verlaten zonder vooraf toestemming te vragen. Ze mochten geen water, zeep, eten en dergelijke verspillen. Ze mochten ook niet op eigen initiatief ramen openen of sluiten. In één van de kassen werd een polikliniek ingericht. Later kwam er een ziekenhuis met 60 bedden op het terrein. Aan het hoofd van dit ziekenhuis stond de arts Niemeijer Bakker die werd bijgestaan door tien verpleegsters. Eén van deze verpleegsters was de Belgische mejufvrouw P. de Vries, die vanuit Amsterdam, waar zij geboren en getogen was, solliciteerde. Na de oorlog is zij in Gouda gebleven. In 1932 liet zij zich tot Nederlandse naturaliseren en daarmee raakte ze haar

Het waslokaal in het kamp van de Belgische vluchtelingen aan de Graaf Florisweg. Foto SAHM.

Uit dankbaarheid voor de genoten *gastvrijheid* boden Belgische vluchtelingen de stad Gouda een feestdag aan. Op 19 juni 1916 trok men in optocht naar het stadhuis, *waan* het stadsbestuur hulde werd gebracht. Als teken van dank werd een in fraai gesneden ei ken cassette *gevat herrineringsalbum* aangeboden. *Op de foto* links het *zonnescherm voor café* 'Het Schaakbord', nu de *schoenenzaak* van Dolcis. Foto SAHMI

Belgische nationaliteit kwijt.

Er bevond zich op het kamp een bibliotheek en er waren Belgische scholen met Belgische leerkrachten op het terrein. Toen bleek dat de twee Goudse katholieke kerken niet voldeden, één was te ver, de andere niet groot genoeg, werd er een kapel gebouwd in het kamp. Er bevond zich op het terrein ook een timmermanswerkplaats waar de vluchtelingen meubels en andere dingen konden maken die ze na de oorlog mochten houden. Verder was er een schoenmakers-werkplaats en er waren naai- en breiklassen waar heel wat kledingstukken gemaakt werden. Verschillende Goudse bedrijven boden banen aan aan de Belgische vluchtelingen. Er werd ook gevraagd of er dames waren die als dienstbode wilden werken. Verder werden er schenkingen gedaan, zelfs vanuit het buitenland. Henry van Dyke, ambassadeur van Amerika schonk op 7 januari 1915 een bedrag van 250 gulden voor een bowlingbaan en het *Rockefeller* Comité, eveneens uit Amerika, schonk 20 naaimachines voor de naai- en breiklassen. De Amerikaanse staat Maryland bood vluchtelingen de mogelijkheid te emigreren en een landbouwbedrijf te beginnen en ook werd aan de vluchtelingen de mogelijkheid geboden naar Engeland of Frankrijk te gaan.

Al vrij snel na de oprichting van het vluchtoord kwam het tot conflicten tussen het Goudse bestuur van het vluchtoord en het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Er was in hoge mate sprake van belangenverstrengeling. Zo was directeur Steensma van de kwekerij, op wiens terrein het vluchtoord was gevestigd, ook de voorzitter van de schoolraad van de Belgische scholen. De voorzitter

van de commissie van toezicht van het kamp, IJssel de Schepper, bleek ook commissaris te zijn bij de kwekerij. Zijn echtgenote had eveneens zitting in allerlei commissies van het kamp. Verder duikt de naam Hoyng (van de plateelfabriek Zuid-Holland) veel op in het kamp. Een andere machtige figuur binnen dit hechte familie- en vriendennetwerk rondom het vluchtoord was de toenmalige voorzitter van de Goudse *winkeliersvereniging*. Hij liet zijn Goudse vrienden tegen veel te hoge prijzen het kamp bevoorraden. Op 2 november 1916 schreef het Ministerie van Binnenlandse Zaken een brief aan de voorzitter van het kamp waarin het ongenoegen over de te hoge prijzen van de Goudse winkeliersvereniging bekend werd gemaakt. Er werd de voorzitter gevraagd elders te kijken naar betere prijzen. Op 13 februari 1917 werd er een vergadering belegd in sociëteit de *Reünie* over de mogelijke opheffing van het vluchtoord. Maar ondanks al deze toestanden werd besloten het kamp niet op te heffen en bleef het zelfs bestaan tot het voorjaar van 1919.²³

De sporen van de Belgische vluchtelingen zijn nog lang zichtbaar gebleven in Gouda. De Belgen brachten de kennis van het kweken van witlof over. Dit is door de tuinder Nicolaas Both senior overgenomen en hij heeft zich hierin na de oorlog verder bekwamd. Nadat de Belgische vluchtelingen waren vertrokken experimenteerde hij

met 600 wortels, zo'n 50 kilogram. In 1920 is de witlofkwekerij Nibo ontstaan, met kassen aan de Thorbeckelaan en de Bloemendaalseweg. In 1957 werd door de firma al zo'n 3000 ton wortels verwerkt en was Nibo de grootste witlofkwekerij van Europa. De barakken aan de Gravin Beatrixstraat werden in 1918 door het corps wielrijders van het Nederlandse leger in gebruik genomen.

EINDE DEEL 1 (WORDT VERVOLGD)

Noten

1. tanja.balkema@wxns.nl
2. J. Arends en Th. van Duin, Allemaal Leidenaars. Een stad, verschillende bewoners: Tien Leidenaars *over hun leven en de stad* (Leiden 1994).
M. Chotkowski, *750 jaar migratie naar Delft. Onderzoek en bronnenoverzicht* (Leiden 1996).
A. Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag Nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Zwolle 1998).
G. van der Harst en L. Lucassen, *Nieuw in Leiden: Plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad 1918-1955* (Leiden 1998).
- P van der Laar e.a., *Vier eeuwen migratie: Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998).
Geertje Mak, *Sporen van verplaatsing. Honderdjaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000).
- J. Moes et al, In *de nieuwe stad: Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996).
J. Vogel, *Migranten in Haarlem: Van alle tijden en toch steeds nieuw* (Amsterdam 1999). N.B. Het onderzoek naar de migratiegeschiedenis van Haarlem is nog niet afgerond. Voorgenoemde publicatie betreft een voorpublicatie.
3. A.J. van Zoelen, *Nieuwkomers in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Nieuwegein 2000).
M.C. de Jong, *Gouda in de achttiende eeuw, een onderzoek naar het toelaten van immigranten met behulp van de admissieregisters van de stad Gouda* (Leiden 1994).
4. 1850 is als aanvangsjaar gekozen omdat toen een nieuwe Vreemdenwet in werking trad. 1975 is als eindpunt genomen omdat toen de instroom van buitenlandse gastarbeiders begon af te nemen.
5. Een verslag van dit onderzoek met uitgebreide literatuurlijst en bronvermelding is verkrijgbaar bij de auteur en ligt ter inzage bij de Wetenschapswinkel Letteren van de Universiteit Utrecht.
6. Cottaar (1998).
7. J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers nakomelingen, Nederland immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994).
8. Jan H. Kompagnie, "Ontucht in het Paradijs. Prostitutie in Gouda in het vierde kwart van de negentiende eeuw", *Tidings van Die Goude* 13 (januari 1995) nr. 1, 8-23; zie ook *Holland* 30 (1998) nrs. 4/5
9. Bevolkingsregister 1860- 1880
10. R.L. Miellel, "Westfaalse ondernemers en de opkomst van het Nederlandse grootwinkelbedrijf tot circa 1920", *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 3 (1986) 135-137.
11. "Honderd jaar Bahlmann", *Goudsche Courant* (24 april 1969).
12. Cottaar (1998).
13. Cottaar (1998).
14. Cottaar (1998).
15. *Goudsche Courant* (10 oktober 1922).
16. *Goudsche Courant* (1 juli 1922).
17. Verslag van de toestand der *Gemeente Gouda 1923*.
18. B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).
19. De cijfers in deze grafiek zijn waarschijnlijk niet helemaal correct omdat het dienstboderegister niet altijd even nauwkeurig is bijgehouden en waarschijnlijk ook niet helemaal volledig is. Van veel dienstbodes staat het begin- en/of eindjaar van de dienstbetrekking niet vermeld.
20. Algemeen Rijksarchief te Den Haag: 3.13.3 Archief van het Vluchtoord Gouda. 1914-1919: inleiding.
21. Geri Wuis, "De voeding en het voedingsbeleid van de Hoffmankeuken, volksgaarkeuken te Gouda (1888-1987)", *Tidings van Die Goude* 10, nr. 4 (oktober 1992) 76-79.
22. E. de Roodt, *oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).